

NAGY ABONYI Ágnes

· néprajzkutató muzeológus, Thurzó Lajos Művelődési-Oktatási Központ, Városi
· Múzeum, Zenta
· agnes@tlkk.org

„MEG IS MOSAKODJÁL, MEG IS TÖRÜLKÖZZÉL...”

A 20. század tisztálkodási kellékeit bemutató zentai
Városi Múzeum hagyományos néprajzi kiállításáról

„Wash Up and Wipe Yourself...”

*Traditional Ethnographic Exhibition of the City Museum in Senta about
Washing Up Accesories for Personal Hygiena in the 20th Century*

„Umij se, obriši se lepo...”

*O tradicionalnoj etnografskoj izložbi o rekvizitima za ličnu higijenu
20. veka iz Gradskog muzeja Sente*

„Meg is mosakodjál, meg is törülközzél...” címen nyitottuk meg Zentán 2013-ban a Városi Múzeumban a 18. Hagyományos Karácsonyi Néprajzi Kiállítást a Thurzó Lajos Művelődési-Oktatási Központ szervezésében, amellyel még tíz helyen, a hozzáink hasonló művelődési intézményekben és múzeumokban vendégszerepeltünk. (Tornyos, Zentagunaras, Felsőhegy, Zaječar, Temerin, Szabadka, Ofutak, Nagy-kikinda, Topolya, Belgrád.) A legutóbbit a fővárosban, a Néprajzi Múzeummal együttműködve rendeztük. Ezen írásunk tehát *A XX. század tisztálkodási kellékei a zentai Városi Múzeum gyűjteményében és más néprajzi gyűjteményekben* alcímen rendezett kiállításról szól, illetve a kiállítást kísérő szövegnek a felhasználásával készült.

Múzeumunk néprajzi gyűjteményének tisztálkodási tárgyait bemutató kiállítást két magángyűjtő gazdagította jelentős mértékben. Egyik a pontosan húsz éve elhunyt néprajzkutató kolléga, id. Vörös Imre, a másik a Tornyoson élő Szabó Magda. A kiállítás anyagához felvételeket és leírást bocsátottak rendelkezésemre a valjevói Nemzeti Múzeumból, az újvidéki Vajdasági Múzeumból, a nagykikindai Nemzeti Múzeumból, a szávaszentdemeteri Szerémségi Múzeumból. A hiányzó helyeken a zentai Városi Múzeum és a budapesti Magyar Mezőgazdasági Múzeum gyűjteményéből válogatott archív fotókat (Erdélyi Mór – Budapest, Štica – Zenta) újabb képanyaggal, a szövegmellékletet pedig néprajzkutatóink írásaiból kiragadott idézetekkel pótoltuk. A Kiss Lajos Néprajzi Társaság tagjai közül is néhányan közre-

működtek a fotóanyag gyűjtésében és készítésében, Szőke Anna elnök asszonnyal az élen. Az ünnepi szokások képmellékletéhez, a karácsonyi almáról való mosakodásról és a húsvéthétfői locsolásról néhány jól beállított új fotó készült. A tisztálkodáskultúra néprajzi megközelítésének széles körű megismerése érdekében a lakosságot is sikeresen bekapcsoltuk a gyűjtésbe. A beérkezett anyagot téma szerint csoportosítottuk, és a megszerkesztett szöveget a kísérő képekkel ellátva 20 tablóra nyomtattuk: számozás nélkül a következő témacímekkel: *A víz, Víztárolók – vizesedények, Kút, Kegyhelyen, Tiszta – tisztátalan „mosdatás”, Mosakodás a szabadban – húsvét, Karácsony, Tisztálkodási szokások és kellékek, Archaikus paraszti tisztálkodás, Parasztpolgári tisztálkodás, Személyi tisztaság, „Meg is mosakodjál...” – gyermekjátékok, „Meg is törülközzél...”, Disztörülközők, Alkalmi törülközők, „Meg is fésülködjél...” Szappan, Fürdés, Végkövetkeztetés*, kolofon. Alkalmazkodva a helyhez és az időszerűséghez, ilyen módon könnyen variálható a sorrend és a kiállítás látványa. A magyar katolikus keresztény vallás jeles napjaihoz köthető számos tisztálkodással, megtisztulással kapcsolatos népszokás. A higiéniai kultúra a XX. században gyökeres változásokon esett át, sok régi kellék az új évezredre már használaton kívülre került, vagy elhasználódott. Egy-egy régi rekvizitum, ha be is került múzeumi vagy helyi gyűjteménybe, a téma mélyrehatóbb szakmai feldolgozására szűkebb pátriánkon belül még nem került sor. Ennek hiánypótlására törekszünk.

Kulcsszavak: tisztálkodáskultúra, hagyományos néprajzi kiállítás, múzeum, gyűjtemények, kiállítási tárgyak, fényképek, mosakodás, víz, népszokás, törülközők

Jogosan teszi fel a kérdést az, aki a gyermekéletről feldolgozó zentai Néprajzi Tanácskozás óta a népi játékszerek kutatójaként ismer, hogy miért éppen ezt az idézetet választottam írásom címének, és valójában mit takar? Szőke Anna néprajzkutatót, óvodapedagógust méltán köszönhetném e cím alatt egy korábbi gyermekjátékszerek anyagát feldolgozó kutatásommal is. Úgyszintén szólhatnék csakis a fő címünk mondatával kezdődő Fehér liliumsál típusú közismert népi gyermekjátékról, amelynek egy variánsát 1995-ben a zentai *A gyermekélet* konferencia néprajzi terepmunkája alkalmával Bodor Anikó és Lázár Katalin Magyarokanizsán gyűjtötték. Hiszen ennek a népi gyermekjátéknak a tanítására mind a mai napig ügyelnek a zentai Iskoláskor Előtti Intézmény óvodáiban. Azonban a kolléganőnk széles körű néprajzkutatói és közéleti munkásságát tekintve, a tanulmányom megírására készülve a bennünk élő múlt sokoldalúbb láttatására gondoltam, amelyben benne lesz Anna is, illetve családja egy része (unokája és édesapja). Ez a magyarázat arra, hogy írásom a fő címmel azonos című, egyik leglátogatottabb kiállításomról szól, és a kiállítást kísérő tablók szövegeinek, valamint fényképanyagának felhasználásával készült.

Az állandó néprajzi kiállításom megnyitása évében, 2013. december 22-én nyitotta meg aranyvasárnapi néprajzi kiállításomat „*Meg is mosakodjál, meg is törülközzél...*” címen, és *A XX. század tisztálkodási kellékei a zentai Városi Múzeum gyűjteményében és más néprajzi gyűjtemények-*

ben alcímen dr. Juhász Katalin, az MTA BTK Néprajztudományi Intézet tudományos munkatársa. A megnyitón a Fehér lilionszál típusú közismert népi gyermekjátékokkal közreműködött a zentai Hófehérke Óvoda Bóbita épületének iskola-előkészítő csoportja Szóke Beáta és Gregus Szabina óvónők vezetésével. A megnyitó után pedig Bajkúti Szűzanya, könyörögi érettség címmel Raj Rozália és Nagy István filmjének bemutatóját láthatta a közönség. A Thurzó Lajos Művelődési-Oktatási Központ égisze alatt rendezett hagyományos néprajzi karácsonyi kiállításaim száma elérte a 18-at. Ez a szám azt jelenti, hogy a zentai Thurzó Lajos Művelődési-Oktatási Központ és a Kiss Lajos Néprajzi Társaság együttműködésével 1991-ben elindított néprajzi kiállítások a hagyományokat tisztelve tovább élnek.

Hálával tartozom ennek kapcsán a Kiss Lajos Néprajzi Társaság jelenlegi elnök asszonyának, Szóke Annának, hogy bár ez a kiállítás nem volt közös projektum, mégis együttműködő szakemberként kezelte a kutatást. Segített a társaság tagjait tájékoztatni, sőt Ő maga is bekapcsolódott a munkába, és felgyűjtött adataival hozzájárult a tisztálkodáskultúra kutatásához.

2013 márciusában tettük közzé Zentán a hagyományos karácsonyi néprajzi kiállítás felhívását a tisztálkodáskultúra fotóanyagának és tárgyi anyagának gyűjtésére, azzal a céllal, hogy a néprajzzal foglalkozó muzeológusokon, a kutatókon, a gyűjtőkön, ismerősökön kívül a nyilvánosságot is széleskörűen bevonjuk a témával kapcsolatos tárgyak és fotók gyűjtésébe. A tanult, bevált módszereket alkalmazva, követtük a sajátos muzeológiai irányt, hogy a vajdasági múzeumok és a nemzetiségek néprajzi kutatása a lakosságot néprajzi témák megismerésére és a múzeumi gyűjtemény gyarapítására serkentse (PEŠIĆ 1975: 249).

Ezzel a kiállítással tehát az előző karácsonyi kiállításainkhoz képest, még messzebbre merészkedtünk. Ugyanis annak idején a Kiss Lajos Néprajzi Társasággal együttműködve Dévavári Beszédes Valéria elnöksége, a zentai Thurzó Lajos Közművelődési-Oktatási Központ részéről pedig Hajnal Jenő igazgatósága alatt *Betlehemezzünk a békéért* címmel 1991-ben útjára indított első hagyományos Karácsonyi néprajzi kiállítás, majd az azt követő tíz közös néprajzi kiállítás is a Vajdaság magyarságának néprajzi kutatására irányult, és a magyar etnográfia, illetve folklór gazdagságát igyekezett bemutatni. A tisztálkodáskultúra téma eddigi feldolgozatlansága folytán, néprajzkutatás szempontjából interetnikus jelleget öltött. Nemzeti és etnikai hovatartozástól függetlenül helyet kaptak itt a más nemzetiségek ünnepi szokásaihoz kapcsolódó tárgyak, például a szerb lakodalom jelképeként számon tartott „peškir” és a horvátok, bunyevácok népi textíliái, falvédői is. A feliratozást azonban két-nyelvűre terveztük. A magyar nyelvű szöveg balról, a cirill betűs szerb szöveg pedig jobbról, az illusztráló képanyag felett helyezkedik el.

A kiállítást 2013 és 2017 között Szerbia-szerte vándoroltattuk. Együttműködő intézmények jóvoltából Zentán kívül tíz állomáshelye volt:

Település, helyszín, kiállításfogadó intézmény, személy neve	Intervallum
Zenta, Városi Múzeum, Thurzó Lajos Közművelődési Központ	2013. december 17.–január 21.
Tornyos, könyvtár, Thurzó Lajos Közművelődési Központ	2014. március 18–30.
Zentagunaras, könyvtár, Thurzó Lajos Közművelődési Központ	2014. március 31.–április 8.
Felsőhegyi Domus Vendégház, Ballangó Civil Szervezet	2014. április 10–30.
Zaječar, a Galerija Radul beg képtára	2014. július 7–17.
Temerin, Lukijan Mušicki Művelődési és Tájékoztatási Központ	2014. augusztus 22.–szeptember 5.
Szabadka, Vajdasági Magyar Folklorközpont	2014. szeptember 5–29.
Ófutak, Mladost Művelődési Ifjúsági Központ	2014. október 3–10.
Nagykikinda, Népmúzeum, Ljiljana Milašinović igazgató	2015. április 2.–április 25.
Topolya, Tájház/Művelődési Ház, Csipe Tímea igazgató	2015. május 16.–június 15.
Belgrád, Manakova kuća, a belgrádi Néprajzi Múzeum szervezésében	2017. március 14.–április 29.

Nem készült minden kiállításához egyformán nyomtatvány. A zentai Thurzó Lajos Művelődési-Oktatási Központ igazgatója, Hugyik Richárd jóvoltából a zentai műsorfüzetbe bekerültek a megnyitók eseményei. A zentai Városi Múzeumban bemutatott kiállításához Pejín Attila történész, muzeológus készített meghívókat és plakátokat. A vándorkiállításunkat a környező településeken, Tornyoson és Zentagunarason Bencsik Katalin, a zentai Thurzó Lajos Művelődési-Oktatási Központ-hoz tartozó fiókkönyvtárak könyvtárosa, Felsőhegyen Fülöp Cecília, a Ballangó Civil Szervezet elnök asszonya és Bálint Panna házigazdák fogadták. Az első szórólap lát-

ványterve Zaječarban készült, a műszaki szerkesztője Marija Radonjić volt. Dejan Krstić Zaječarban a népmúzeum akkori néprajzkutató muzeológusa, mostani igazgatója vállalta a kiállítás megszervezését és a leporelló kiadását, itt a Radul beg házban volt a kiállítás. Megjegyezzük, hogy Temerinben, a Lukijan Mušicki Művelődési és Tájékoztatási Központ galériájában már magyar nyelvű szórólappal is bemutatkozhattunk, Ágoston Mária igazgatónőnek köszönhetően. Szabadkán Raj Rozália és Nagy István jóvoltából magyar és szerb nyelvű nyomtatványok fogadták a közönséget a megnyitón a Vajdasági Magyar Folklórközpont székházában. Ófutakon a Biserna grana (Gyöngyös ág) kulturális rendezvény műsorát kísérte kiállításunk szerb nyelvű szórólapja. A megnyitón a helyi Művelődési Központ folklórcsoportja szerepelt. Nagyikindán Slavica Gajić néprajzkutató-muzeológussal együttműködve, a megnyitó után még múzeumpedagógiai foglalkozásokat is szerveztünk. Itt megjelent leporellónk felelős kiadója, Ljiljana Milašinović, a Népmúzeum igazgatója kötötte meg a szerződést intézményünk igazgatójával, Hugyik Richárddal. Topolyán Csipe Tímea, a Művelődési Ház igazgatója a tájház udvarán biztosított a kiállítás céljára nyitott teret. Belgrádban a Néprajzi Múzeum szervezésében, 2017. március 9-e és április 29-e között volt az utolsó állomáshelyünk, ahol Irena Fileki (Füleki), a belgrádi Néprajzi Múzeum néprajzkutató muzeológusa szakmailag méltatta a kiállítást az európai kultúra és a textilkultúra változásának szemszögéből. Kiállításkísérő rendezvény részeként itt is szerveztek múzeumpedagógiai foglalkozásokat.

Kiállításunk a XX. század népi tisztálkodási kultúrájából adott ízelítőt – elsősorban a néprajztudomány szemszögéből mutatta be a tisztálkodással kapcsolatos tárgyi kultúrát, a hagyományokat. A népszokások nagy része a prezentált anyag jellegénél és természetes ciklusából eredően, nem a naptári év jeles napjaihoz, hanem inkább a magyar katolikus keresztény vallás két jeles napjához, illetve a karácsony és a húsvét ünnepköréhez, a vízzel, a tiszta – tisztátalan ellentét párral kapcsolatos hiedelmekhez és népi gyakorlathoz csoportosult. Ezzel a tanulmánnyal is szeretnénk felkelteni a figyelmet a széles körű érdeklődésre, amit a kiállítással sikerült elérni, mivel sokakat megmozgattunk a kiállítás készítése és vándoroltatása során. Az első helyszínünkre többnyire helybeli, zentai lakosok kölcsönöztek és ajándékoztak tárgyakat, akik el is jöttek a megnyitóra. A többi helyszínen a házigazda, a befogadó (múzeum, intézmény) munkatársai kapcsoltak be új embereket a projektumba. Egyes esetekben helyi népdal, gyermekjáték vagy más folklórszöveg színesítette a megnyitót, viszont szinte minden esetben saját helyi gyűjteményanyaggal egészítettük ki a kiállítás törzsanyagát. Ezzel is közelebb hoztuk a látogató számára elődei tisztálkodáskultúráját. Így értük el azt,

hogy az elfeledett népszokások megelevenedtek. A megnyitók alkalmával az emberek beszéltek az emlékezetükben élő dolgokról, képeket hoztak, és néhány olyan érdekes, mosakodással, törülközéssel, fésülködéssel kapcsolatos használaton kívülre került tárgy is előkerült, amilyen korábban még nem volt számottevően fellelhető a múzeumi gyűjteményekben. Például a II. világháború utáni mosódeszkák, lavórtartó mosdóállványok, mázas fémből, bádogból és más anyagokból készült mosakodáshoz használt edények: mosdótál, lavór, kanta, szappantartó, éjjeliedény, vödör vagy törülközők sokfélesége. A zentai Városi Múzeum fotótára és a személyes tulajdonból előkerült fotók segítségével főként a XX. század húszas–harcas éveitől tudunk bemutatni érdekes jeleneteket. Például azt, hogy a Tiszán a szabad folyóban való fürdőzés akkoriban nem volt szokás, hanem Zentán a fából épített fürdőházakban fürödtek külön a nők és külön a férfiak. A kiállításunkra adott fotók azt is bemutatják, hogy a fateknő után az 1950-es években az akkori kor modern tisztálkodását jelképezte a nagyobb bádogteknő, amiben a városi gyerekeket fürdették. A kiállításon keresztül szeretnénk volna megismertetni az olvasót is azokkal az érdekes dolgokkal, amelyeket a téma kutatása során megtanulhattunk. Azokat a régi tárgyakat mutattuk be, amelyeket még az elődeink használtak, de már a fiatalabb nemzedék nem ismer.

A tanulmányom címével azonos címen megrendezett kiállításomhoz szakmai segítséget nyújtott Juhász Katalin, az MTA BTK Néprajztudományi Intézetének munkatársa magyarországi kutatásai, a *Meg is mosakodjál* címmel 2006-ban megjelent monográfiája.

A kiállításom anyagát a vajdasági néprajzkutatók témához kapcsolódó írásai, illetve a térségben gyűjtött tárgyak és fotográfiák egészítették ki. A zentai Városi Múzeum néprajzi gyűjteményének tisztálkodási tárgyait bemutató kiállítást két magángyűjtő gyarapította még jelentős mértékben. Egyik a húsz éve, 1998-ban Kamenicán elhunyt néprajzkutató kolléga, id. Vörös Imre, aki 1949-ben Kishegyesen született, Zentán élt, a bánági falvakhoz kötődött a munkássága, most a majdáni temetőben nyugszik. A másik a Tornyoson élő, hagyományápolás és művelődés terén széles körben tevékeny Szabó Magda, aki saját gyűjteményéből válogatott tárgyi anyaggal, ötleteivel is gazdagította a kiállításunk látványát.

A kiállítás anyagához felvételeket és leírást bocsátottak rendelkezésemre: Gordana Pajić (Nemzeti Múzeum, Valjevo), Ljiljana Trifunović (Vajdasági Múzeum, Újvidék), Slavica Gajić (Nemzeti Múzeum, Nagyikinda) Vladimir Perić (Szerémségi Múzeum, Szávaszentdemeter). A zentai Városi Múzeum és a budapesti Magyar Mezőgazdasági Múzeum fotógyűjteményéből válogatott XX. század eleji archív fotókat a hiányzó helyeken újabb képanyaggal szeretnénk volna pótolni. Minden ismerőst és ebben a néprajzi témában jártas,

kutató kollégát megszólítottam. A Kiss Lajos Néprajzi Társaság tagjai közül is közreműködtek néhányan a fotóanyag gyűjtésében és készítésében: Kovács Endre (Doroszló), Kónya Sándor (Csóka), Nagy István, Raj Rozália (Szabadka), Silling István (Kupuszina), Szőke Anna (Kishegyes).

A zentai lakosokat is bekapcsoltam a gyűjtőmunkába. Sóti Milanka, Nagy Abonyi Arnold, Fábrik Rudics Regina és Tóth Teréz fényképet, Apró Mátyás, Bencz Arsenović Gabriella, Burány Júlia, Gyorgyevics János, Hegedűs Vilma, Horváth László, Mizsdalo András, Obradov Márta, Szarvák Anikó, Szép Judit, Szőlösi Vörös Margit, Tóth Vera, Vass Edit és Vörös Attila pedig tárgyakat kölcsönöztek, illetve adományoztak.

A kiállításához húsz tabló készült, amelyek közül számunkra most Szőke Anna köszöntése kapcsán a 6., 7. és 12. tablókat emelném ki különösen, hiszen néprajzi társaságunk tisztelt elnök asszonya, ünnepeltünk saját fotógyűjteményéből bocsátotta rendelkezésünkre ezeket az illusztrációkat. Ezért ezek anyagát különös figyelemmel szeretnénk bemutatni. Kishegyesi gyűjtésével kapcsolatos adatok a Tiszta – tisztátalan és a Húsvét alcímek alatt olvashatók. A többi tabló szövegét is közöljük és szólunk a kiállítást kísérő nyomtatványokról, amelyek szövegét Szabadkán és Temerinben nyomtatták magyar nyelven is, a többi csak szerb nyelven íródott. A tablók számozatlanok, ezért a különböző helyszíneken bemutatott kiállítások a megnyitó időpontjához igazodva, más-más sorrendben tárulhattak a látogatók elé. Az elsöre a műszaki szerkesztő, Beszédes István egy jó beállítású, színes képet választott Nagy Abonyi Arnold fotói közül, amely a karácsonyi almáról való mosakodást rekonstruálja. A következő három tabló általában a bejárathoz közeli fal jobb oldalán helyezkedett el, s ha lehetséges volt, akkor a kiállítóter látogatási sorrendjében balról jobbra haladva követte a negyedik, ötödik és hatodik tabló kiállítási tárgyak installációs megoldásával kombinálva a megfelelő tablók szövegét. A hetedik és nyolcadik tabló a magyar római katolikus keresztény vallás ünnepeihez kötődően a húsvéti és karácsonyi népszokásokról szól. A kilencedik a tisztálkodási szokásokat és kellékeket ábrázolja. A tizedik és tizenegyedik a tisztálkodáskultúra időbeli fejlődésének két jellegzetes rendszerét mutatják be részletesen. A tizenegyedik tablón a magyar nyelvű szöveg után részletesebb a szerb nyelvű legenda, mivel szerettem volna ismertetni az újvidéki Vajdasági Múzeum falvédógyűjteményének gazdagságát. A szerb nyelvű néprajzi szakirodalom megkülönbözteti, és más szavakat használ a konyhába és a szobába különböző helyeken használt falvédőkre. A konyhába a tűzhely közelébe, általában asztal fölé helyezettek neve „kuvarica”, a szobába, a heverő (ágy) fölé helyezettek neve „dozidnica”. A különleges szerepet betöltő, a falat a mosdóvíz rácsapódásától védő tisztasági falvédőt, amely a lavór fölé került, „higijenske dozidnice”-nek ne-

vezték. Helyük mindig a tisztálkodáshoz kötődött, ezért a szobán kívül elhelyezhették a konyhában vagy az előszobában is. Szerbia múzeumi közül a leggazdagabb falvédógyűjteménye a Vajdasági Múzeumnak van, Ljiljana Trifunović néprajzkutató *Kad u kujni vlada red* című, 2010-ben készített kiállításának köszönhetően. Ezeknek a tisztasági falvédőknek a díszítőeleme általában egy lavórba helyezett kancsó virág-, illetve geometrikus motívumokkal díszítve, vagy pedig konyharészlet életképjelenetekkel. A parasztvilág idillje tükröződik gyakran a képekről és a szövegekből is. „Свежа вода је здравље”, „Чиста вода је здравље”, „Хладна вода добро прија, умји се ти па ћу и ја”. („A friss víz egészség”, „A tiszta víz egészség”, „A hideg víz jólesik, mosakodjál meg, majd utánad én is.”) A szövegeket pamutfonállal, egy vagy két sorban hímezték száróltással. A tanulságos szövegek között akadt néhány igen szép idézet, például a száva-szentdemeteri múzeum egy falvédőjére Branko Radičević *„Девојка на студенцу”* (A leány a kútnál) című költeményének a verssorait hímezték.

A tizenkettedik tabló „Meg is mosakodjál...” címen a „Fehér liliomszál...” gyermekjáték népdaltípus kapcsán ismerteti a gyermekekkel kapcsolatos folklóranyagot. A tizenharmadiktól a tizenötödikig a törülközőtípusokról szólnak. A tizenhatodik a fésűlködést, a tizenhetedik a szappant, a tizennyolcadik a fürdés néprajzát mutatja be. Az utolsó előtti és az utolsó táblákra a végkövetkeztetés és a kolofon került a mosdósarkot, falvédőket, karácsonyi jeleneteket bemutató képekkel.

A KIÁLLÍTÁST KÍSÉRŐ LEGENDÁK

Hagyományos karácsonyi kiállításunk a XX. század népi tisztálkodási kultúrából ad ízelítőt – elsősorban a néprajztudomány szemszögéből. Az itt bemutatott, tisztálkodással kapcsolatos tárgyi kultúra, hagyományok, érdekes szokások nagy része a magyar katolikus keresztény vallás két jeles ünnepe, a húsvét és a karácsony köré csoportosul. Célunk, hogy megismeressük azokat a múzeumi tárgyakat, amelyeket még a nagyszüleink, szüleink is használtak, de már a mai fiatal múzeumlátogatók és a gyerekek nem ismernek. A higiéniai kultúra a XX. században gyökeres változásokon esett át, sok régi kellék az új évezredre már használaton kívülre került, vagy elhasználdott. Egy-egy régi rekvizitum, ha be is került múzeumi vagy helyi gyűjteménybe, a téma mélyrehatóbb szakmai feldolgozására szűkebb pátriánkban belül még nem került sor.

A kiállítás megrendezéséhez szakmai segítséget nyújtottak az MTA BTK Néprajztudományi Intézetének munkatársai, Juhász Katalin magyarországi kutatásai, a *Meg is mosakodjál* címmel 2006-ban megjelent monográfiája

és a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumban Sári Zsolttal rendezett kiállítás rendelkezésünkre bocsátott anyagai. A vajdasági higiéniai és rituális tisztálkodási szokások bemutatásához magyar és szerb nyelven megjelent írásokból merítettünk, amelyeket a térségben gyűjtött tárgyakkal és helyi fotografiákkal egészítettünk ki.

Bibliográfia: Bálint Sándor: *A szögedi nemzet*. Szeged, 1978–1979; Beszédes Valéria: Mágikus cselekedetek a csecsemő védelmében. *Létünk*, 1996. 3–4. sz.; Bosić, Mila: *Godišnji običaji Srba u Vojvodini*. Novi Sad, 1996; Gyura Julianna: *Zenta környéki babonák*. 1983; Jung Károly: *Az emberélet fordulói*. Újvidék, 1978; Uő: *Köznapok és legendák*. Újvidék, 1992; Kovács Endre: *Doroszló népének tisztálkodása*. Kézirat, 2005; Dražić, Jovanka: *Vez*. Sremska Mitrovica, 2011; Radulovački, Ljiljana: *A rossz szem hiedelme a Szerémségben*. *Létünk*, 2003. 1–2. sz.; Karadžić, Vuk: *Život i običaji naroda Srpskoga*. Beograd, 1867; Kiss Áron: *Magyar gyermekjáték-gyűjtemény*. Budapest, 1984; Kónya Sándor: *Mosdatás, ráimádkozás*: *Létünk*, 2003. 1–2. sz.; Nagy Abonyi Ágnes: *Karácsonyi vacsora*. *Néprajzi Látóhatár*, 1999. 1–4. sz.; Uő: *A Tisza és a Tisza vize a népszokásokban*. *Bácsország*, 2000. 9–10. sz.; Uő: *A búcsú*. 2004; Uő: „Tisztaság fél egészség.” Egészséges táplálkozás a családi hagyományokban a zentai kutatások tükrében. In Örsi Julianna szerk.: *Mikroközösségek. Társadalom- és gazdaságtudományi eredmények és módszerek innovációja*. Konferenciakötet. Túrkeve–Szolnok, 2007; Nagy István–Raj Rozália: *Bajkúti Szűz Mária, könyörögj érettünk!* Tóthfalu, 1993; Papp Árpád: *Rossz vér. Adalékok a vérrel kapcsolatos népi gyógyászat történetéhez*. Szabadka, 2004; Penavin Olga: *Népi kalendárium. Az esztendő néprajza a jugoszláviai magyarság körében*. Újvidék, 1988. (A további szövegben a hivatkozás után zárójelbe tesszük a szerző vezetéknevét, az idézett mű megjelenésének évszámát és oldal-számát.)

1. kép

Sóti Réka melencéből mosakszik
Zenta, 2013 (Nagy Abonyi Arnold felvétele)

A VÍZ

A víznek nagy szerepe van az ember életében, a népi táplálkozásban és a tisztálkodásban. A néphitben a Tisza vízének mint víznek tisztító-bajelhárító szerepet tulajdonítottak. Egy gyermekjáték szövegéből is kiviláglik ez: „Tíz, tíz, tiszta víz, olyan mint a Tisza-víz...”

A tisztálkodás első lépése a vízzel való mosakodás. A tisztálkodással megtisztítjuk a testünk egyes részeit a szennytől, a napi szennyeződésektől. A reggeli mosdással arcunk megtisztul, felfrissül.

Zenta lakosainak sokáig szinte kizárólagos vízforrásul a Tisza szolgált. Még a XX. század elején is voltak, akik cserépkorsóval merítettek vizet a Tiszából, és kézben hordták haza a napi fogyasztáshoz szükséges vízmenyiséget. A vezetékes víz megjelenéséig újszülöttek fürdetésére meg hajmosásra (különösen faluhelyen) csakis esővizet használtak. Ha esni kezdett az eső, olvadni a hó, akkor a település szegényebb lakói teknőket, nagyobb edényeket raktak ki, hogy belesurogjon a ház ereszéről lefolyó víz.

„Zenta fényképésze”, Stevan Kragujević Štica (1922–2002) felvételeit nem hagyhatjuk ki a kiállításból. Tiszás felvételei ismertek, híresek. Megállított pillanatukban a zentai emberekről szóló, XX. századi értékes kordokumentumok. A kép eredeti címét meghagytuk, néhol kiegészítettük a helyszín- vagy témaleírással.

2. kép

Vízhordó (lajtós) kocsi

Zenta, 1940 (Stevan Kragujević felvétele)

VÍZTÁROLÓK, VIZESEDÉNYEK

Elődeink vigyáztak a víz tisztaságára. A háztartás, a hétköznapi és ünnepi szokások árulkodnak erről. A víztároló és víztartó edényeket más folyadék tárolására nem használták. A kútra járó korszóba csak tiszta vizet öntöttek. A kiválasztott kantába, korszóba, kancsóba csak az ivóvizet, meghatározott edénybe, vödörbe pedig az elhasznált vizet tették. Ezeket az edényeket gölöncsérek készítették. Múzeumi gyűjteményünkben korszók, kanták, kancsók egyaránt szép számban szerepelnek. Kancsóink anyaga mázas égetett agyag, keménycserép vagy porcelán.

A korsók és kanták mázatlan vagy más agyagedények. Más gyűjteményekből is szerepelnek kiállításunkon zománcos és bádogedények.

KÚT

Az 1890-es évektől kezdve mind nagyobb számban fúrtak artézi kutakat Zentán a kolerajárvány kiiktatása érdekében. Nagyon jó minőségű tiszta, lágy, kissé kénes volt az artézi kutak vize. Az ásott kút vize nem ilyen egészséges, de szinte minden udvarban ez volt. Kutat ástak, ha új ház épült, hogy ivóvízzel lássa el a ház lakóit, legyen miben mosakodni, mosni. Doroszlón az 1907-es tagosítás során épült tanyák udvarára gémeskút és itatóvályú került. A falu alacsonyabban fekvő részén pedig a talajvíz közelsége miatt a házak udvarán kopolya- vagy pandalos (padmalyos) kutat ástak. A legjobb vízminőségűt babvizes kútnak nevezték. Minden háznak volt saját kútja, amelynek tisztaságára az egész ház népe felügyelt. A háziasszony az új kútba szenteltvizet öntött és megáldotta, közben háromszor vetett rá keresztet. Ettől kezdve a kút vize szentelménynek számított. Újévi tűzszenteléskor a templomból vitt szenet dobta a kútba, hogy a szenes víz bajelhárító szerepével ruházza föl. Vízszenteléskor a templomból vitt szenteltvizet öntötte a kút vizébe. Pestisjárvány idején szokássá vált fertőtlenítés céljából oltatlan meszet dobni a kút vizébe. Az újszülöttet a kút vizében fürösztötték. Ha netán nem volt életrevaló, akkor a kút vizével részesítették bábakeresztésben. De az emberi élet fordulóíhoz kapcsolódó más népszokásokban is fontos szerepe volt a kútnak. A halottak mosdatását, lemosását is a kútból merített vízzel végezték. Az 1930-ban fúratott szívó-nyomó rendszerű, kézi hajtású kutak alkalmasak voltak a lakosság ivóvízellátására csakúgy, mint a készenléti tűzoltólajtok töltésére (KOVÁCS 2005).

Az 1960-as évektől sorban építették Zentán és más bácskai településeken is a „mikro” vízközösségeket. Az 1970-es évektől csaknem minden házba behúzták a vezetékes vizet, az ásott kutak pedig sok helyen szennyvízknák-

3. kép

Vizeskorsók, a XX. század elején használt mázatlan égetett agyagedények a zentai kiállításon

A zentai Városi Múzeum néprajzi gyűjteménye

A tornyosi korsó leltári száma: E 71.277.1; a horgosi korsóé: EV 25

6. kép

*Doroszlói korsó és
szenteltvíztartó*

A zentai Városi Múzeum
gyűjteménye
Leltári szám: 71.1251

7. kép

*A zarándokok a szent kút vizével mossák arcukat a
doroszlói kegyhelyen*

(Nagy István–Raj Rozália: Hazahív a harangszó. Videofilm.
1992)

Nagy István és Raj Rozália videofilmeket készítettek a szabadkai, a doroszlói és a tekiai kegyhelyekről. 1995-ben örökítették meg a kultikus mosdatást vidékünk egyetlen ökumenikus jellegű Mária-kegyhelyén, Bunarić, illetve Vodice búcsúján, a szabadkai egyházmegye kötelékéhez, a sándori plébániahivatalhoz tartozó Szentkúton. Szintén 1995-ben jártak Tekián. A filmen látható, hogy a kegytemplom mögötti lejtőn kanyargós utacska vezet a legendás forrshoz, ahol a gyógyító erejűnek vélt víz állandóan csordogál a hegyoldalba sülyesztett fedeles építmény kis csövecskéjén.

TISZTA – TISZTÁTALAN „MOSDATÁS”

A tiszta – tisztátalan ellentéppár a néprajztudomány számos területén megjelenik. Különösen sok hiedelem és rítus övezi azokat a szokásokat, ahol döntő fontosságú az átmenet az egyik állapotból a másikba. Az átmeneti szertartások alkalmával a tisztaság megóvása érdekében többnyire tiszta vizet, de szenteltvizet vagy más szentelményeket is használtak. A keresztelés, mint rituális mosdás, az embert eredeti tisztaságához juttatja. A lakodalmi hajnali mosdatás háttérében már nem az újjászületés szimbolikáját kell keresnünk. Jung Károly behatóbban is foglalkozott e rítus elterjedésével, a délszláv és magyar adatok összehasonlító vizsgálatával. A tisztátalan: megrontott, szemmel vert, beteg állapotból a tisztába (egészségesbe) való

visszahozás mágikus cselekedettel, „szóttalan” hozott vagy szenteltvízzel történik. A mosdatás és a csecsemő védelmében végzett fürdetés, mint mágikus cselekedet a vajdasági magyar néprajzi szakirodalomban megtalálható (BESZÉDES 1991; JUNG 1978; KOVÁCS 1982).

A szemmel vert gyermeket szenes vízzel kell megmosdatni, majd édesanyja pendelével (alsószoknyájával visszakézből) megtörölgetni (BESZÉDES 1996: 175). Gyógyításkor a beteg gyermeket rituálisan megmosdatták. „Anyósom akkó mosdatta még a gyermeket, ha még vót verve szemmë. Este fürdetés után köröszöt vetett a gyerekre, egy virágos mintás tányérba (amin volt zöld levél, vagy valami piros) három kanál vizet mért a gyerek feje fölött.” (Adatközlő: Borza Józsefné Mészáros Anna 41 éves. Csóka. KONYA 2003: 132.)

A mosdóvíz kiöntésével kapcsolatos tilalmak a rontástól való félelemmel kapcsolatosak. Főleg a kisgyerek fürdővizére vigyáztak. Tanácsos volt azonban a mosdóvizet is olyan helyre önteni, ahol nem léphet bele senki. A ház elé semmiképpen nem, mert ez a néphit szerint a család halottainak tartózkodási helye volt.

„Kishegyesen és Bajsán három csutka parazsát egy liter vízbe kell beletenni, és azzal visszakézből jól megmosdatni a gyermek arcát, majd a mosdató jól megköpködi a tenyerét, s az inge aljának belső felével körbetörli. Ha idegen jön az udvarba, utána szenteltvízzel megszentelik az udvart, hogy a jószágok épek, egészségesek maradjanak...” (SZŐKE 2003: 99).

„Mosakodáshoz olykor szenteltvizet is használnak. Majdánon és Rábén a mai napig él az a gyakorlat, hogy isszák a szenteltvizet betegséggyógyítás érdekében.” (Adatközlő: Molnár Rózsa. 2013.)

8. kép

Szöke Benedek keresztelője
Budapest, 2013 (Szöke Anna felvétele)

MOSAKODÁS A SZABADBAN – HÚSVÉT

A legjelesebb keresztény ünnephez, a húsvét ünnepköréhez több tisztálkodással kapcsolatos népszokás is kötődik. A magyar katolikus vallást gyakorlóknál nincs ugyan különös tisztálkodási ceremónia, de rituális láb-

9. kép
Török Károly a lábát
mossa
Kishegyes, 1960 (Szöke
Anna felvétele)

10. kép
Húsvéthétfőn locsolkodni induló legények
Kishegyes, 1957 (Maronka Anna felvétele)

mosásról tudunk, amit a keresztény egyház nagycsütörtökhöz köt. Nagycsütörtökön minden templomban az utolsó vacsora emlékét idéző szertartással zajlik az istentisztelet az esti órákban. Általában magas rangú egyházi személyek mosták meg ilyenkor tizenkét szegény ember lábát. Ennek hagyománya a Bibliában található. Jézus az utolsó vacsorán szeretete jeléül megmosta tanítványai lábát, mondván: „*Aki megfürdött, annak csak a lábát kell megmosni, s akkor egészen tiszta lesz. Ti tiszták vagytok, de nem mindnyájan*” (Jn 13,10). A szabadkai székesegyházban él az a gyakorlat, hogy a püspöki prédikáció után a lábmosás szertartása következik.

Az év első szabadban történő tisztálkodása, mágikus célzatú mosakodása húsvét ünnepköréhez, a nagyhéthez kapcsolódott. Ha borongós volt az idő, azt mondták: „*Nagypénteken mossa holló a fiát.*” „*Kishomokon, mikor nagypénteken tisztára mosakodtak, körülfutották a házat, hogy a kígyók elkerüljék. Csantavéren a mosástilalom ellenében e napon a fürdés javallott az egész évi vidámság biztosítása érdekében*” (PENAVIN 1988).

Nagyszombaton, amikor újra megszólaltak a harangok, akkor a lányok igyekeztek a kútnál mosakodni, hogy frissek legyenek és szépek maradjanak. A húsvéthétfőig tartó ünnepi szokások a doroszlóiakhoz hasonlóak voltak a többi magyarlakta vajdasági településen is. „*Húsvét hajnalán az egész ház népe kint mosakodott a kútnál, hogy frissek, egészségesek maradjanak. Húsvét másnapján zeneszóval járták a falut a locsoló legények. A lányokat kivonszolták a kúthoz és vödörből hideg vizet öntöttek a nyakukba mondván: »Friss légy!«*” (KOVÁCS 2005).

KARÁCSONY

A karácsonyi ünnepkörhöz kapcsolódott régen a magyar katolikus családoknál, hogy a karácsony böjti vacsora ételmaradékainak különös erőt tulajdonítottak. Még nagyobb egészségvarázsló hatást tulajdonítottak a december 24-én, karácsony előestéjén kútba dobott piros almának. Az idősebb bácskai magyarok emlékezete máig őrzi az erről az almáról való ivás és mosakodás szokását. Ez a szegedi tájon általános volt a XX. század közepe táján. „*A karácsonyi alma szép piros, egészséges alma, amelyet az ivópohárba, köcsögbe meg az ásott kútba tesznek, és erről iszik, főz, mosakodik a család egészen újévig, esetleg vízkeresztig. Azért teszik, hogy egészségesek legyenek. Az almát végül a család közösen fogyasztja el, sőt a jószág ételébe is tesznek belőle*” (BÁLINT 1978: 230).

„*Az étkezés hagyományaiban a karácsonyi almának a magyarok, a görögkeleti vallású szerbek pedig a karácsonyi »egységkalácsnak«, a mézes-diós bélesnek (česnica) tulajdonítottak mágikus óvó szerepet. Óvó sajtárságokat tulajdonítottak az olyan vízben való mosdásnak is, amelyben karácsonytól alma vagy Szent György-napi lestyán állt, illetve annak, ha a mosdás alkalmával húsvéti piros tojással dörzsölték be a házbelleket*” (RADULOVAČKI 2003: 105).

„*Régebben (az 1970-es évekig, ahol volt ásott kút), karácsony böjttjén egy piros almát beledobtak a kútba, vagy amikor mosdottak, akkor a lavórba tett »almáról mosdottak«*” (NAGY ABONYI 1999: 332). Az alma vödörbe, kantába, kancsóba helyezése, ennek az ivóvíznek a fogyasztása, illetve az erről a vízről mosakodás ma már a római katolikus vallású magyaroknál nem szokás, de az idősebbek emlékezetében még élnek ezzel kapcsolatos töredékek. A karácsonyi alma emberre és állatokra gyakorolt egészségvarázsló hatásáról viszont számos adatközlést találhatunk a vajdasági néprajzi tanulmányokban.

11. kép

Sóti Réka karácsonyi almáról
mosakodik

2013 (Nagy Abonyi Arnold felvétele)

TISZTÁLKODÁSI SZOKÁSOK ÉS KELLÉKEK

A hétköznapi tisztálkodási szokások gyakoriságát az évszak és a végzett munkák jellege határozta meg. Nyáron gyakrabban és alaposabban tisztálkodtak. A napon megmelegedett vízzel reggel és este mosakodtak derékig a szabadban. Szép időben nem csak a férfiak, a nők is mosakodtak kinn az udvaron. Az évszaktól függetlenül naponként kézre töltött vízzel mosták meg arcukat és szemüket. Télen az esti tisztálkodás elmaradt. A gyerekeket fateknőben vagy lavórban mosdatták. Hetente egyszer, szombat este vagy vasárnap reggel az egész család alaposan megmosakodott, készülve az ünnepnapra. Teknőben először a gyerekek fürödtek meg. Utánuk mosakodtak a nagyobb fiúk, majd a férfiak, végül a lányok, asszonyok következtek. A család felnőtt tagjai naponta mosakodtak, de csak havonta egyszer-kétszer fürödtek. A gangról nyíló bejárati ajtótól jobbra állt a vizespad, rajta a kútvíz, illetve az esővíz tárolására szolgáló zománcos vödörök. Itt voltak a mosakodás kellékei: a mázas mosdótálak, a házilag főzött szappan és a hímzett törülköző. A zománcos lavórnak később fából, vasból, lemezből volt az állványa is. A konyha tűzhely melletti falrésze vagy annak környéke volt a mosdósarok. A mosdósarokban foglalt helyet egy szék vagy pad a lavórral, mellette a korsó – később a kanta, esetleg a vödör is. A gölöncsérek által készített kerámia mosdótálat a szegény paraszti konyhában használat után félretették, ágy alá vagy kredencbe rejtették, elkülönítve a főzőedényektől.

A XIX–XX. század fordulójától napjainkig terjedő időszakban a tisztálkodási szokások változásában Juhász Katalin, a magyar népi tisztálkodás kutatója felosztását vettük alapul, aki ötféle tisztálkodási-testápolási szokásmodellre különített el. (Archaikus paraszti, parasztpolgári, modernizálódó, fogyasztói szocializmus, fogyasztói kultúra). A fejlődési fokozatoknak megfelelő öt modell egyben korszakokat is jelöl, de ezek határai elmosódnak, ugyanis a változások földrajzilag és vertikálisan, vagyis az egyes társadalmi csoportokban, sőt akár családonként is különböző időszakokban következtek be. Esetünkben az első kettő érdekes.

12. kép
Mosdótál, kancsó és
szappantartó
Tornyos. A zentai Városi
Múzeum gyűjteménye
Leltári szám: 68

ARCHAIKUS PARASZTI TISZTÁLKODÁS

Az archaikus paraszti tisztálkodási szokások egyik legfontosabb jellemzője a természetközelség, amely a természetes vízforrások (felszíni vizek és esővíz) kiaknázásában, az ásott kút alkalmazásában, a takarékos vízfelhasználásban és a „környezetbarát” tisztálkodási módokban nyilvánult meg.

Mai szemmel a falvakban élők tisztasági követelményei is minimálisak voltak. A szagnak nem tulajdonítottak különleges jelentőséget. A lakáskörülmények, az archaikus vászonviselet, illetve annak tisztítási nehézségei nem követeltek gyakoribb és alaposabb tisztálkodást. A mosakodás módja, gyakorisága nagymértékben függött az évszakok váltakozásától is. A téli időszakban a füstös, levegőtlen lakóházakban szinte egyáltalán nem tisztálkodtak. A tavasz beköszöntével, az első melegebb napon aztán a közeli folyóban mosták le a hónapok alatt testükön összegyűlt koszt. A mosakodáshoz házi-szappant, az évi néhány hajmosáshoz hamulúgot, öblítésre ecetet használtak. A mosdásra minimális vizet használtak, ezt szolgálta a szájból mosdás, a megnedvesített rongy használata és az edényből kifelé mosdás technikája is. Így a víz a mosdás végére elfogyott, vagyis szinte egyáltalán nem keletkezett szennyvíz. A fürdés felnőtteknél ritka volt, leginkább gyógyítás céljából történt. Az elhasznált víz másodlagos felhasználása is jellemző: a fürdővízben előbb mostak, majd öntözték vele. Arc- és testápoló-szerként sótlan disznózsír, tej, illetve vaj szolgált. A hagyományos paraszti kultúrában a tisztálkodás fizikai és rituális-mágikus funkciója szorosan és sok szálon kapcsolódott össze.

13. kép

Zentai munkásház konyhabelsőjének részlete (1910)

A Magyar Mezőgazdasági Múzeum gyűjteménye

(Erdélyi Mór felvétele)

PARASZTPOLGÁRI TISZTÁLKODÁS

Az ún. parasztpolgári tisztálkodási szokásrendszer a paraszti polgárosodás részeként a XIX–XX. század fordulójától az elemi iskolai oktatásba is beépített átfogó állami higiéniai ismeretterjesztés és a közegészségügyi viszonyok javítására vonatkozó széles körű intézkedések nyomán terjedt el

a falusi lakosság körében. A két világháborútól az 1960-as évekig falun nevelkedett generációk nagy része máig e szokásrendszer szerint tisztálkodik. Ebben a rendszerben tiszta az, akin nincs látható szennyeződés. A tisztálkodási és piperekellékek a vagyoni állapotról is árulkodtak. A XX. század elején még közösen használták a tisztálkodásra kijelölt edényeket és textíliát. A polgárosodás folyamatában falun és városon a tisztálkodás egyre inkább egyénivé vált. Megnövekedtek a választási lehetőségek.

Az 1930-as évek után is a konyhákban zajlott a tisztálkodás falun, városon már szinte minden szobában volt mosdótál és hozzá tartozó kanecsó. Általában a gangról nyíló bejárati ajtótól jobbra helyezték el a kútról hozott vizet, illetve az esővíz tárolására szolgáló zománcos vödröket. Itt voltak a mosakodás kellékei is: a zománcos lavór, a házilag főzött szappan és a törülköző.

A csikófejes sparhelt fölött a falon olykor a mosakodásra utaló témát ábrázoló hímzett falvédő is előfordult, de itt foglalt helyet, ha volt, a falitükör.

Falun a konyhában, városon inkább a szobában zajlott a tisztálkodás. A falusi fürdőszoba kellékei gazdagságukban ma már nemigen különböznek a várositól.

„MEG IS MOSAKODJÁL...” – GYERMEKJÁTÉKOK

A húsvéttól pünkösdig tartó hagyományos játékfüzérekhez tartozott a *Fehér liliomszál...* A vonulós játékok eltűnésével alkalomhoz nem kötött énekes gyermekjáték lett belőle.

*Fehér liliomszál, ugorj a Dunába,
Támaszd meg oldalad két arany pácával!
Meg is mosakodjál, meg is törülközzél
Valaki kötőjébe.*

14. kép

*Lavór a csikófejes sparhelt melletti
hokedlin*

Zenta, 1990 (Nagy Abonyi Ágnes
felvétele)

Magyarokanizsa, 1995 (Bodor Anikó és Lázár Katalin gyűjtése. Bodor Anikó: *Vajdasági magyar népdalok IV. Újvidék–Zenta*, 2008: 681.)

A megtisztulás, újjászületés eszméjével kapcsolatos játék. A Tisza vagy a Duna partján sok helyütt még ma is szokás, hogy nagypénteken napfelkelte előtt a nagylányok kimennek a folyampartra, s abban a hitben, hogy a fürdés által meg is tisztulnak, meg is szépülnek, a folyam hullámaiban megfürdenek. A babona azt tartja, hogy amelyik legénnyel ilyenkor először találkoznak, az lesz a férjük. Ha pedig rávetették valakire a szemüket, megszerzik annak kendőjét, s a fürdés után abba törülköznek (KISS 1984).

15. kép

Falvédő Vörös Imre gyűjteményéből
Szöllösi Vörös Margit tulajdona (Nagy Abonyi
Arnold felvétele)

„MEG IS TÖRÜLKÖZZÉL...”

A tisztálkodás másik lépése a törülközés. Magyar nyelven helyi megnevezései törülköző, „tűrüköző”, szerbül „peškir” vagy „ubrus”. A törülköző a test szárazra törlésére szolgáló kendőruha. Szélessége rendszerint egy szél (kb. 40–50 cm), esetleg egy félbevágott szél. Hossza 80 és 140 cm közt változik.

A köznapi törülköző általában kisebb méretű volt. Kenderből szőtték, mivel ezt könnyebben moshatták. Díszítetlen volt, esetleg 1–2 szőtt csíkkal vagy keskeny hímzéssel díszítették. Sarkában vagy lenn, a közepén tulajdonjeggyel, monogrammal jelölték. Az ajtó közelében, szegen vagy fogason függött. A zentai Történelmi Levéltárban (F 341.6) Salamon Dénes királyi közjegyző iratai között találtunk néhány házassági szerződést, s a bennük szereplő hozomány leltári összeírásába foglalva adatokat a törülközőkről. Az 1891/16-os iratban például 24 törülközőről tesznek említést. Az 1891/242-es iratban „a tárgyak a következők 40 törülköző 6 kenyér kendő 26 konyha törülő 6 szines törülő, 16 kenyér díszkendő”. Ebből is láthatjuk, hogy az ingatlan mellett a női hozomány tárgyait is fontosnak tartották. A XX. század elején a szegényebbeknek 2–3, míg a módosabbaknak 40–45 darab törülközője is lehetett. (A zentai Történelmi Levéltárban [341.6 fond,

közjegyzői okiratok 1891/1-333] talált házassági szerződés leltárjegyzéke 28 törülközőruhát és 24 törülközőt sorol fel.

A zentai Történelmi Levéltár [341.6 fond, közjegyzői okiratok 1891/242.1] birtokában levő házassági szerződés, amelyben Welber Sándor elismeri, hogy neje „hozománykép hozza a következő ingóságokat 42 drb törülköző, 24 drb konyha törölő.”)

A zentai Városi Múzeum néprajzi gyűjteményében másfél tucat régi, XX. századi hétköznapi és dísz törülközőt őrzünk. Kiállításunkon bemutatjuk ezeket, és összehasonlításuképpen még néhányat más gyűjteményekből.

DÍSZTÖRÜLKÖZŐK

A dísz törülköző leginkább pamutból vagy félpamutból készült, ezért mutatósabb és hímzésre alkalmasabb volt. A díszítés a törülköző egyik vagy mindkét végén húzódik. A dísz törülközőt eredeti rendeltetésében általában nem használták. Ünnepi célra, lakás díszítésére szolgált. Rendszerint törülközőtartóra helyezték úgy, hogy mindkét vége látható legyen, ezért egyharmadát vetették át a rúdon. Ez az oka, hogy ennek a törülközőnek a hímzése az egyik oldalon az anyag színére, a másikon a visszajára került. A XIX. század végétől szokásban volt behímézni a tulajdonos nevét meg a készítés évét. A hímzett feliratok a XX. század elején Vajdaságban és egész Szerbiában elterjedtek. Például: *Jó reggelt! Dobro jutro! Ustaj Lolo svanulo! Probudi se golubice!* Hímzésük előnyomott mintára szálöltéssel készült, ritkábban fordult elő rajtuk a szálszámolós minta. A szőtt törülközők végét rojt vagy csipke, a hímzett, pamutos törülközők végét pedig kisebb-nagyobb cakkhímzés díszítette.

16. kép

Gyakran szögön függött a hétköznapi vászontörülköző

A zentai Városi Múzeum gyűjteménye (Tóth Vera ajándékozta)

Leltári szám: E 999

17. kép

Szerb nyelvű feliratos dísz törülköző

Oromhegyes. A zentai Városi Múzeum gyűjteménye

Leltári szám: E 138

ALKALMI TÖRÜLKÖZŐK

Régebben a törülközők és az egyéb hétköznapi törülközők, kenyérruhák nem nagyon különböztek egymástól. Különleges alkalmakra viszont egyedi darabokat készítettek. A halotti szokásoknál valamikor jelen volt a halottas ház tükrének letakarására szolgáló törülköző, de ennek előfordulásáról a múzeumi gyűjteményeinkben nem tudunk. Az emberélet legjelesebb fordulói több szerepben is jelen van a törülköző. A lakodalmi szokásokból tudjuk, hogy több nemzetnél – de főként a szerbség körében – a menyasszony az új rokonoknak és a közreműködőknek a kendők mellett legfőbb ajándéktárgyként törülközőt adott. Vuk Karadžić így írt erről: „*Másnap hajnalok hajnalán az újasszony minden lakodalmasnak vizet önt, hogy megmosdjon, törülközőjét pedig, amelyet erre az alkalomra készített, s amelynek mosdató törülköző a neve, átnyújtja, hogy megtörülközzenek*” (KARADŽIĆ 1867: 250).

A lakodalomba hívogató öltözetéhez sajátos módon hozzátartozott a dístörülköző. Azonban itt főként azokról a díszes lakodalmi törülközőkről kell szólnunk, amelyek a délszláv lakodalmak jeles személyeinek (násznagy, koma) jelképeként szerepelnek egész Szerbiában. A múzeumi néprajzi gyűjteményekben különös jelentőséggel bírnak a násznagy lakodalmi díszeként ismert, úgynevezett „deverski peškiri”.

„MEG IS FÉSÜLKÖDJÉL...”

A mindennapi tisztálkodáshoz tartozott a haj vizes kézzel történő lesimítása és a gyerekek megfésülése. A frissen mosott haját zsírral kenték be, hogy ne húzza a fésű.

„*Zentán a lányok bodzafa alatt mosták a hajukat, hogy hosszúra nőjjen*” (PENAVIN 1988: 80).

A nagypénteki mosakodás mellett tehát a fésülködés is rituális cselekedettel párosult. A nagylányok egy magas fa alatt fésülködve, majd a kifésült hajcsomót a fa tövébe ásva, hogy hosszúra nőjön a hajuk, a következő szöveget mondták:

*Ess eső ess! Búza bukorodjon, zab szaporodjon,
Az én hajam olyan legyen, mint a csikó farka,
Még annál is hosszabb, mint a Tisza hossza.
Még annál is hosszabb, mint a Duna hossza.
Még annál is hosszabb, mint a világ hossza.*

(Adatközlő: Micsik Borbála. Padé, 1920. NAGY ABONYI 2000.)

A XIX. század végétől a XX. század közepéig a törülközők mellett a konyhai használati textil- és kefetartók, valamint a kancsótakarók és a falvédők is.

A vászontörülközőkhöz hasonlóan megjelentek ezeken is a sajátos monogramok, díszítések és az ötletes szövegű feliratok.

18. kép

A Temerinben szerepelt kiállítás fésülködést bemutató részlete. A tablón doroszlói fényképek láthatók Kovács Endre fotógyűjteményéből

SZAPPAN

A szappan térhódítását megelőzően az ókori görögök és rómaiak fürdőkben földfajtákkal vagy hamuval tisztálkodtak, és olajjal kenték be bőrüket. A középkorban már általánossá vált a szappanhasználat. Faggyú vagy más állati zsírok, valamint lúgkő felhasználásával főzték kezdetben a szappant, de sokáig nálunk is így készítették egyes asszonyaink a háziszappant. A modern szappangyártás elterjedésével megjelent a növényolaj alapú szappan, amelyet a XX. század elején már nagyüzemileg gyártottak. Az 1980-as években robbanásszerűen elterjedt a folyékony szappan. Az új évezredben pedig egyre szaporodnak a hideg eljárással, kézzel készült szappanok kedvelői. A mosakodás mindig szappannal történt. A nagylányok a hétvégi tisztálkodáskor illatos szappant használtak.

A haját is szappannal, de korábban hamulúggal, mosószódaival mosták, és esővízzel öblítették. Lányok egy-két hetente, asszonyok havonta, idős asszonyok pedig évente egyszer mostak haját.

FÜRDÉS

Ahol a település közelében folyóvíz volt, ott a lányok és a fiatal menyecskék nyaranta eljártak fürdeni, de ez elsősorban játékot és szórakozást jelentett, és nem tisztálkodást. Általánosan elterjedt szokás volt – különösen az eladó lányok gyakorolták – nagypéntek reggelén folyóvízben vagy frissen szedett harmatban megmosakodni, hogy szépek, frissek és egészségesek legyenek az esztendőben.

A tisztálkodáshoz hiedelem jellegű tilalmak is kapcsolódtak. A hétköznapi mosakodáshoz fűződő hiedelmek legtöbbször valószínűleg eredetileg pedagógiai célú előírás. A gyermek védelmében tett cselekményeket babonának tartják. *„Az adai és moholi tanya-világban az újszülött gyermek fürdővizébe pihét dobtak, hogy élete könnyű legyen, pénzt, hogy gazdag legyen, tejet, hogy jól tudjon aludni, és szép legyen a bőre. A szemverés ellen úgy védekeztek, hogy azzal a személlyel, akinek összeért a szemöldöke, visszakézből megmosdatták a gyermeket. Bizonyos betegségek ellen úgy védekeztek, hogy az első hóban meghemperegtek. Beteg gyermek orvoslására éjjélkor útkeresztződésről lopott port szórnak, vagy lopott szalma kifőzött levét teszik a fürdővizbe.”* (Muhi János: Babonák között bölcsőtől a sírig. *Kalangya*, 1942. 1–2. sz. 60.)

19. kép

Gyermekfürösztés. Bagi Iczka bádogteknőben.

A zentai Sóti Milanka fotógyűjteményéből, 1953

VÉGKÖVETKEZTETÉS

A XX. század első felében a lakóházak korszerűsödése, az olcsón beszerezhető tisztálkodási tömegcikk és a vízellátás kismértékű javulása lehetővé tették a tisztálkodási szokások átalakítását az új ismeretek szerint. Ugyanakkor az is jól megfigyelhető, hogy a lakás- és öltözködéskultúra más területeihez hasonlóan a tisztálkodás paraszti háztartásokban megjelenő új eszközkészlete is gyakran csupán reprezentációs jellegű volt. Egyre több háztartásban megjelentek a tömegcikként forgalmazott vízhordó és -tároló fémkannák, vödörök, mosdóállványok és fémlavórok, valamint a szappanhasználat is általánossá vált. A korábban is használt háziváson törülközők mellett készen vagy méterárúként

20. kép

Konyhaenterőr a tisztálkodás rekvizitumaival

Tornyos, 2013. Szabó Magda gyűjteményéből

vásárolt és otthon megvarrt törülközőket is használtak. A füsttelenített konyhában, ritkábban a szobában kialakult a tisztálkodás állandó helye.

A kútról hozott vizet a vízhardó edényekben (két-három korsóban, vödörben, kannában) tárolták a konyhában levő vizespadon. Általában letakarták, hogy ne mehessen bele semmi szennyeződés vagy rovar. A vizet egy kisebb bögrével merítették, amely rendszerint egyben ivóalkalmatosságként is szolgált. A bent tárolt víz egy kevéssel volt több, mint a naponta átlagosan elhasznált mennyiség, mivel normális esetben naponta csak egyszer jártak a kútra. Egy család napi vízfelhasználása a helyi szokásoktól és természeti adottságoktól függően kb. 10–30 liter körül volt (Juhász Katalin: *Meg is mosakodjál*. Részlet a kiállítás szövegéből).

KOLOFON

A kiállítás szerzője Nagy Abonyi Ágnes néprajzkutató-muzeológus

Kiadó: Thurzó Lajos Művelődési-Oktatási Központ, Zenta

Felelős kiadó: Huguik Richárd

Műszaki szerkesztő: Beszédes István

Lektor és korrektor: Kaszás Angéla, Predrag Popović

Készült a szabadkai Csíkos Nyomdában, 2013-ban

Támogató Zenta Község Önkormányzata

A kiállítás anyagához felvételeket és leírást bocsátottak rendelkezésre:

Gordana Pajjić (Nemzeti Múzeum, Valjevo), Ljiljana Trifunović (Vajdasági Múzeum, Újvidék), Papp Árpád (Városi Múzeum, Szabadka), Slavica Gajić (Nemzeti Múzeum, Nagyikinda), Vladimir Perić (Szerémségi Múzeum, Szávaszentdemeter)

A kiállítás fotóanyagának gyűjtésében, készítésében közreműködtek, illetve felhívásunkra felvételeket küldtek: Fábrik Rudics Regina, Kovács Endre, Kónya Sándor, Nagy István, Raj Rozália, Silling István, Sóti Milanka, Szőke Anna, Nagy Abonyi Arnold

Tárgyakat kölcsönöztek és adományoztak: Apró Mátyás, Bencz Arsenović Gabriella, Burány Júlia, Cvitkó Klára, Gyorgyevics János, Hegedűs Vilma, Horváth László, Mizsdalo András, Obradov Márta, Surányi Kornél, Szabó Magda, Szarvák Anikó, Szép Judit, Szőlősi Vörös Margit, Tóth Vera, Vass Edit, Vörös Attila, Pintér Vörös Nóra, Zsiga Ilona

IRODALOM

- BÁLINT Sándor 1978–1979. *A szögedi nemzet*. Szeged
- BESZÉDES Valéria 1996. Mágikus cselekedetek a csecsemő védelmében. *Létünk*, 3–4. sz.
- BOSIĆ, Mila 1996. *Godišnji običaji Srba u Vojvodini*. Novi Sad
- DRAŽIĆ, Jovanka 2011. *Vez*. Sremska Mitrovica
- GYURA Julianna 1983. *Zenta környéki babonák*. *Hungarológiai Közlemények*, Újvidék
- JUHÁSZ Katalin 2006. *Meg is mosakodjál*. Budapest
- JUNG Károly 1978. *Az emberélet fordulói*. Gombosi népszokások. Újvidék
- JUNG Károly 1992. *Köznapok és legendák*. Forum Könyvkiadó, Újvidék
- KARADŽIĆ, Vuk 1867. *Život i običaji naroda Srpskoga*. Beograd
- KISS Áron 1984. *Magyar gyermekjáték-gyűjtemény*. Budapest
- KÓNYA Sándor 2003. Mosdatás, ráimádkozás. *Létünk*, 1–2. sz.
- KOVÁCS Endre 2005. *Doroszló népének tisztálkodása*. Kézirat
- NAGY ABONYI Ágnes 1999. Karácsonyi vacsora. *Néprajzi Látóhatár*, 1–4. sz.
- NAGY ABONYI Ágnes 2000. A Tisza és a Tisza vize a népszokásokban. *Bácsország*, 9–10. sz.
- NAGY ABONYI Ágnes 2004. A búcsú. A Zentai Múzeum állandó kiállítása, *Környékünk*, Zenta
- NAGY ABONYI Ágnes 2004. *A zentai Városi Múzeum állandó néprajzi kiállítása*. Múzeumi kalauz, Zenta, Grafoprodukt, Szabadka
- NAGY ABONYI Ágnes 2007. „Tisztaság fél egészség.” Egészséges táplálkozás a családi hagyományokban a zentai kutatások tükrében: In: Örsi Julianna (szerk.): *Mikroközösségek. Társadalom- és gazdaságtudományi eredmények és módszerek innovációja*. Konferenciakötet. Túrkeve–Szolnok
- NAGY István–RAJ Rozália 1993. *Bajkúti Szűz Mária, könyörögj érettünk!* Tóthfalu
- PAPP Árpád 2004. *Rossz vér. Adalékok a vérrel kapcsolatos népi gyógyászat történetéhez*. Szabadka
- PENAVIN Olga 1988. *Népi kalendárium. Az esztendő néprajza a jugoszláviai magyarság körében*. Újvidék
- PEŠIĆ, Slobodan 1975. A vajdasági múzeumok és a nemzetiségek néprajzi kutatása. Újvidék. *A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei*, VII. évfolyam (június–szeptember), 23–24. szám
- RADULOVAČKI, Ljiljana 2003. A rossz szem hiedelme a Szerémségben. *Létünk*, 1–2. sz.

“Wash Up and Wipe Yourself...”

Traditional Ethnographic Exhibition of the City Museum in Senta about Washing Up Accessories for Personal Hygiene in the 20th Century

Under the title “Wash Up and Wipe Yourself ...” we opened the 18th traditional Christmas ethnographic exhibition organized by the Cultural and

Educational Center “Thurzó Lajos” with which we exhibited in another ten similar cultural institutions and museums (Tornjoš, Novo Orahovo, Gornji Breg, Zajecar, Temerin, Subotica, Futog, Kikinda, Backa Topola, Belgrade). The last exhibition was organized in cooperation with the Ethnographic Museum in the capital of Serbia. The following work deals with the exhibition and accompanying text used for the exhibition activity with the subtitle “Sets for hygiene in the 20th century from the collection of the City Museum Senta, as well as from other ethnographic collections”. The exhibition of artifacts from the ethnographic collection of our museums related to everyday hygiene was largely enriched by two private collections. One of them belonged to Imre Veres, our fellow ethnologist, who died twenty years ago, and the other belongs to Magda Sabo, who lives in Tornjos. For the needs of my exhibition a lot of photographs and descriptions were borrowed from colleagues in the National Museum of Valjevo, the Vojvodina Museum of Novi Sad, the National Museum of Kikinda and the Museum of Srem in Sremska Mitrovica. In the missing places we used archival photographs of Senta City Museum and the Agricultural Museum of Hungary in Budapest (Erdélyi Mór – Budapest, Štica – Senta), while we supplemented the written material with quotations from the works of our ethnographers. Several members of the ethnological society “Kiss Lajos” also took part in collecting artifacts and shooting photo material with Ms. Anna Szőke as a team leader. Some good, contemporary photos of apple washing during Christmas holidays were recorded as well as pouring with water or perfume during Easter Monday as a photo material for festive customs. In order to describe the ethnographic significance of hygiene customs we managed to include citizens in artifacts collecting. The materials we received were sorted according to themes, and the written part of the exhibition with accompanying photographs were printed on 20 panels with the following thematic titles: *Water, Water Containers, Well, In the Sanctuary, Clean-Impure “Washing Up”, Outdoor Washing Up – Easter, Christmas, Hygienic customs and accessories, Archaic Rural Washing, Rural-Urban Methods of Washing Up and Personal Hygiene, “Washing Up ...” – children's game, “Wash Up Nicely...” Festive Towels, Convenient Towels, “Comb Yourself Too...”, Soap, Bathing, Conclusion, Colophone.*

Adapting to the place and requirements of modernity, it is easy to vary the order of the panels and the visuality of the exhibition. The festive days of the Hungarian Catholic religion are linked to many folk customs regarding washing up and cleaning. The culture of hygiene has undergone radical changes during the 20th century; in the new millennium, many old accessories have been out of use or have been worn out. Some of the old objects, even when

they became part of museum or local collections, did not become the topic of some serious professional researching. This work is an attempt to fill that gap.

Key words: hygiene culture, traditional ethnographic exhibition, museum, collections, exhibits, photographs, washing, water, folk tradition, towels

„Umij se, obriši se lepo...”

*O tradicionalnoj etnografskoj izložbi o rekvizitima za ličnu higijenu
20. veka iz Gradskog muzeja Sente*

Pod naslovom „Umij se, obriši se lepo...” otvorili smo u Gradskom muzeju Sente 2013. godine 18. tradicionalnu božićnu etnografsku izložbu u organizaciji Kulturno-obrazovnog centra Lajoš Turzo s kojom smo gostovali u još deset sličnih kulturnih ustanova i muzeja (Tornjoš, Novo Orahovo, Gornji Breg, Zaječar, Temerin, Subotica, Futog, Kikinda, Bačka Topola, Beograd). Poslednje gostovanje je bilo organizovano u saradnji sa Etnografskim muzejom u prestonici. Rad koji sledi bavi se izložbom i propratnom tekstom korištenim za izlagačku delatnost sa podnaslovom „*Pribori za održavanje higijene u 20. veku iz zbirke Gradskog muzeja Sente, kao i iz drugih etnografskih zbirki*”. Izložbu predmeta iz etnografske zbirke našeg muzeja vezanih za svakodnevnu higijenu u velikoj meri su obogatile dve privatne kolekcije. Jedna je bila vlasništvo Imrea Vereša, našeg kolege etnologa, koji je preminuo pre tačno dvadeset godina, a druga pripada Magdi Sabo koja živi u Tornjošu. Za potrebe moje izložbe kolege iz Narodnog muzeja Valjeva, Vojvođanskog muzeja Novog Sada, Narodnog muzeja Kikinde i Muzeja Srema u Sremskoj Mitrovici stavili su mi na raspolaganje i fotografije i opise. Kod nedostajućih mesta koristili smo arhivske fotografije Gradskog muzeja Sente i Poljoprivrednog muzeja Mađarske u Budimpešti (Erdélyi Mór – Budimpešta, Štica – Senta), dok smo pisani materijal dopunili citatima iz radova naših etnografa. Nekoliko članova etnološkog društva „Lajoš Kiš” učestvovalo je takođe u sakupljanju i izradi foto materijala sa gospođom Anom Seke na čelu. Snimljeno je nekoliko dobrih, savremenih fotografija o umivanju sa jabukom tokom božićnih praznika i polivanju za vreme uskršnjeg ponedeljka kao foto materijalom za praznične običaje. Da bi opisali etnografski značaj kulture održavanja higijene uspeali smo da i građanstvo uključimo u sakupljanje predmeta. Pristigli materijal smo razvrstali po temama, a uobličeni tekst smo zajedno sa propratnim fotografijama odštampani na 20 panoa sa sledećim tematskim naslovima: *Voda, Posude za vodu, Bunar, Na svetilištu, Čisto – nečisto „umivanje”, Umivanje na otvorenom – Uskrs, Božić, Higijenski običaji i pribori, Arhaično seosko pranje, Seosko-gradski način pranja i lična higi-*

jena, „Umij se...” – dečije igre, „Obriši se lepo...” Svečani peškiri, Prigodni peškiri, „Očešljaj se takođe...” Sapun, Kupanje, Zaključak, Kolofon.

Prilagođavajući se mestu i zahtevima savremenosti na ovaj način je lako varirati redosled i vizuelnost izložbe. Uz praznične dane mađarske katoličke religije mogu da se vežu mnogi narodni običaji u vezi pranja i očišćenja. Kultura higijene je tokom 20. veka doživela korenite promene, u novom mileniju mnogo starih pribora je izašlo iz upotrebe ili je iskorišteno. Pojedini stari rekviziti ako su i ušli u muzejske ili lokalne zbirke, nisu postali tema neke ozbiljnije stručne obrade. Ova izložba je pokušaj da se ispuni ta praznina.

Ključne reči: kultura higijene, tradicionalna etnografska izložba, muzej, zbirke, izložbeni predmeti, fotografije, umivanje, voda, narodni običaj, peškiri

Beérkezés időpontja: 2018. 06. 13.

Elfogadás időpontja: 2018. 07. 24.

